

آذربایجان در ایران معاصر

به روایت اسناد و خاطرات منتشر نشده

● ناهید عابدینی

■ پیدایش فرقه دموکرات آذربایجان

■ منبزه صدری، رحیم نیکبخت

■ تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، چاپ اول، ۴۷۶ صفحه، ۱۳۸۶

در تاریخ معاصر ایران سال‌های ۱۳۲۴ و ۱۳۲۵ اهمیت خاصی دارد. فاصله یک‌ساله بین این دو سال اوج بحرانی بود که از یک‌سو به تحولات جهانی در رقابت‌های شرق و غرب وابسته بود، از طرف دیگر به آرزوی دیرین روسیه و سپس اتحاد جماهیر شوروی برای تصرف آذربایجان. در شهریور ۱۳۲۰ فرصتی پیش آمد تا اتحاد جماهیر شوروی با گسیل نیروهای زبده سیاسی، فرهنگی و نظامی مقدمات پیدایش حزب توده و سپس فرقه دموکرات را فراهم سازد؛ ضمن این که این فکر و اندیشه از سالیان قبل در بین محافل وابسته به اتحاد جماهیر شوروی و مرام کمونیستی وجود داشت و در دوره‌ی استالین کمیته تجزیه آذربایجان برای الحاق به شوروی ایجاد شده و فعالیت‌هایی انجام داده بود. با حضور قوای اشغالگر در ایران نیروهای شوروی به تقویت و حمایت از گروه‌های هوادار خود پرداختند و مخالفان منافع خود را از نواحی تحت اشغال اخراج کردند در همین حال با سیاست‌گذاری وسیع فرهنگی با برنامه‌های موسیقی، تئاتر، شب شعر، انتشار روزنامه با الفبای فارسی اهداف سیاسی خود را با استفاده از زمینه‌های داخلی تبلیغ می‌کردند.

این تحولات که در تاریخ معاصر ایران به «بحران آذربایجان» معروف شده است موضوع کتاب‌های متعددی بوده است و هر گروهی بر اساس گرایش و علایق خود به آن پرداخته‌اند. خوشبختانه طی سالیان اخیر، روایات مستندی طرفی از این واقعه انتشار یافته است که روشن‌گر زوایای تاریک و ناگفته است. از جمله «خاطرات آیت‌الله مجتهدی»، «خاطرات دکتر نصرت‌الله جهانشاهلو»، «خاطرات حسن نظری» و...

انتشار کتاب دو جلدی جمیل حسنی از محققان جمهوری آذربایجان، نقطه عطفی در انتشار اسناد بسیار مهم و پشت‌پرده پیدایش فرقه دموکرات بود که تحت عنوان «فراز و فرود فرقه دموکرات آذربایجان» به روایت اسناد محرمانه آرشیوهای اتحاد جماهیر شوروی در ایران ترجمه و انتشار یافت. با انتشار این کتاب و ارائه اسناد غیرقابل انکار آن موجب گردید تا اسناد داخلی و ایرانی این واقعه مورد توجه محققان و پژوهشگران تاریخ معاصر قرار گیرد و به تطبیق اطلاعات ارائه شده در کتاب پروفیسور حسنی و اسناد ایرانی بپردازند که حاصل آن کتاب «پیدایش فرقه دموکرات آذربایجان» است.

این کتاب که تألیف دو تن از محققان و پژوهشگران نام‌آشنای تاریخ معاصر آذربایجان است در دو بخش؛ بخش اول: مدخل پژوهشی شامل فصول پنج‌گانه: از جنگ‌های ایران و روس تا جنگ جهانی دوم؛ بسترسازی‌ها؛ حزب توده آذربایجان؛ ظهور فرقه دموکرات؛ مقاومت‌های مردمی در مقابل فرقه و بخش دوم شامل فهرست موضوعی و متن باز نویسی شده ۱۲۷ عنوان سند در ۲۰۸ صفحه است.

بر اساس نوشته مؤلفان، اسناد مورداستفاده کتاب برگزیده‌ای از بیش از دو هزار برگ سند است که اصل آن‌ها در سازمان اسناد ملی ایران نگهداری می‌شود. بخش دیگر هم در خلال تهیه منابع پژوهشگران پیرامون تاریخ معاصر و انقلاب اسلامی در آذربایجان توسط نگارندگان گردآوری شده است. تصویر چند نمونه از اصل اسناد هم در پایان ارائه شده است. بر اساس تصریح مؤلفان، مجموعه اسناد تاریخی آذربایجان از شهریور ۱۳۲۰ تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ نیز توسط ایشان برای انتشار آماده می‌شود.

در پرتو این اسناد ضمن آنکه، داده‌هایی از روایت ایرانی این حرکت ارائه می‌شود، اسناد یکی از مقاطع حساس تاریخ آذربایجان هم در دسترس پژوهشگران قرار می‌گیرد. پیوست‌هایی هم پس از اسناد ارائه گردیده است که هر یک از منظری اهمیت دارد.

غلام‌یحیی به روایت آیت‌الله مجتهدی تبریزی، موضع‌گیری اقبال آذر، سلطان آواز سنتی ایران در مقابل بیگانگان، روایت آیت‌الله ثقفی‌الاسلام از منظور اصلی فرقه «فرقه دموکرات» به روایت حزب توده» کتاب منتشر نشده و همچنین تجدید چاپ کتاب «آذربایجان خونین» که در سال ۱۳۲۵ بر اساس گزارش جنایات فرقه در شهرهای آذربایجان تهیه و انتشار یافته، از جمله‌ی این پیوست‌هاست. تصاویر بخش پایانی کتاب نیز برای اولین بار انتشار می‌یابد. این تصاویر از آلبومی منحصر به فرد مربوط به فرقه دموکرات برگزیده شده است که پس از فروپاشی فرقه، بر اساس آرشیو عکس‌های برجای مانده در مراکز آنها تهیه شده است.

اهمیت این کتاب تطبیق دستورات صادر شده از مسکو با وقایع گزارش شده توسط مأموران ایرانی است؛ ضمن آنکه در مدخل پژوهشی از خاطرات و روایات مردم مواجهه با این بحران استفاده‌ی شایسته‌ای شده است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. ترجمه منصور همای، تهران، نشر نی، ۱۳۸۳.